

ПОДЧИНЕНИ ОПРЕДЕЛИТЕЛНИ ДА-ИЗРЕЧЕНИЯ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК: СЕМАНТИЧНА СПЕЦИФИКА

Галина Петрова

Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ – Бургас

Резюме. Инвариантното значение на *да*-изреченията, поясняващи съществително име, е нефактивност. Целта на работата е да се представят двете разновидности на това значение – хабитуално и модално. Изследването е фокусирано върху връзката между изразяването им и значението на поясняваното съществително. Анализират се семантични групи съществителни, присъединяващи само *да*-изречения, и съществителни, допускащи и двата вида съюзни определителни изречения.

Ключови думи: подчинени определителни *да*-изречения; модалност; хабитуалност; български език

Подчинените определителни *да*-изречения имат инфинитивен произход и са засвидетелствани още в старобългарския език (Mirchev, 1978: 233). В съвременния български език *да*-конструкциите не само са заменили изцяло инфинитива, но са придобили специфична семантична специализация, свързана с инвариантното значение за нефактивност. В литературата, посветена на тази проблематика, обикновено се отделя внимание на модалното значение на тези изречения (Genadieva-Mutafchieva, 1980; Deyanova, 1985; Nitsolova, 2001). Анализът на материала обаче откроява и друг вариант на нефактивността, свързан с хабитуалната семантика. В този смисъл предмет на изследване в работата са двата варианта на нефактивното значение и техните разновидности, както и връзката между изразяването им и семантиката на поясняваното съществително.

Поясняваните съществителни са с абстрактно значение и често са съотносителни с глаголи, отварящи позиция за подчинени допълнителни изречения. Такива съществителни запазват изискванията на произвеждащия глагол (Popov, 1967; Genadieva-Mutafchieva, 1970: 84; Penchev, 1998: 119), напр. *желая да* – *желанието да*, *заповядвам да* – *заповедта да*, *страхувам се да/че* – *страхът да/че* и т.н. Не при всички случаи обаче е налице пълно съответствие между производното съществително (1) и глагола (2):

(1) а. *Усещането, че си свободен, е страхотно*; б. *Усещането да си свободен, е страхотно*.

(2) а. *Усещам, че ме лъже*; б. **Усещам да ме лъже*.

Възможност за присъединяване на *да*-изречение все пак има, но при негация на главния предикат (3). Тази употреба е мотивирана от намерението да се опровергае нечие предположение (Petrova, 2015):

(3) *Той май те лъже – Не усещам да ме лъже*.

Възможността да присъединяват *да*-изречения, е налице и при непроизводни от глагол съществителни, като *мода, дарба, тенденция, обичай, практика, шанс, способност, смелост, свойство* и др., напр.:

(4) *Модата да се носят къси поли, възниква през 60-те години на XX век*.

В качеството на опорни съществителни се срещат и такива с конкретно значение (5а). При тези употреби, характерни за разговорния стил, става въпрос за елипса на относителното местоимение от подчиненото изречение (5б), поясняващо нереперентен обект (Deyanova, 1985: 111; Penchev, 1998: 124):

(5) а. *Намерѝ жена да ти помага*; б. *Намерѝ жена [която] да ти помага*.

Присубстантивната употреба на *да*-изреченията е разгледана по-обстойно за първи път в монографията на З. Генадиева-Мутафчиева (Genadieva-Mutafchieva, 1970: 73 – 104). В работата са представени семантични групи съществителни имена за емоционална и емоционално-мисловна дейност, за волево-емоционална дейност, за мисловна дейност, за устно и писмено изразяване и т.н. В рамките на отделните групи обаче липсва уточнение и разграничение за семантично детерминираната употреба на *да*-изреченията, както и за употреби с двата съюза. Ето защо настоящото изследване е фокусирано върху значението на опорното съществително като фактор за присъединяването само на *да*-изречения в двата им семантични варианта – хабитуален и модален, както и върху значенията на съществителни, допускащи и двата вида съюзни определителни изречения.

1. Съществителни имена, присъединяващи само *да*-изречения

В рамките на тази група ще бъдат разгледани значенията на съществителни, създаващи хабитуален или модален контекст, предпоставящ присъединяването само на *да*-изречения. Мотивът за разграничаване на два варианта на нефактивното значение се основава на различието по признака реалност/иреалност. Модалният аспект представя описването с *да*-изреченията ситуации като иреални, т.е. като нямащи място в действителността. Тези ситуации се схващат като възможни, необходими, желани и т.н., което означава, че са нереперентни по своята същност. Хабитуалният аспект обаче е свързан не с иреалност, а с обобщено представяне на реални положения (Plungian, 2004: 16). Докато фактивните *че*-изречения отнасят към конкретна, единична, референтна ситуация (напр. *Чувството, че те обичат, е страхотно*), то хабитуалните

да-изречения отнасят към неограничен клас такива ситуации, към такава ситуация изобщо (напр. *Чувството да те обичат, е страхотно*). По силата на тази обобщеност представените с хабитуалните да-изречения ситуации също са с нереферентен статус, както и модалните. Може да се направи изводът, че именно означаването на нереферентни ситуации обяснява употребата на съюз *да* и при двете семантични разновидности.

1.1. Хабитуално значение на подчинените определителни да-изречения

В групата съществителни, създаващи хабитуален контекст за подчиненото изречение, се включват лексеми, отнасящи към референциално обобщени ситуации.

Значението на част от съществителните е свързано с характерни за дадена общност действия или практики – повтарящи се, устойчиви, предавани и поддържани по традиция. Такива съществителни са *обичай* ('стар, общоприет навик, установен по традиция и вкоренен дълбоко в бита на хората'¹⁾), *традиция* ('наследен, възприет от миналото и поддържан обичай'), *ритуал* ('съвкупност от действия с определен, установен от традицията ред и начин на извършване'), *практика* ('установен, приет ред за нещо, обичай') и др. Тук се отнасят и лексеми като *мода* и *тенденция*, които отнасят към преобладаваща, относително устойчива обща насока на развитие или изменение, свързана с икономически, културни или социални процеси, с господстващ в обществото начин на поведение, обличане и т.н., характерни за определен период:

(6) а. *Обичаят да се разменят подаръци по време на празници, има своите корени още от времето на римляните*; б. *Традицията да се празнува рожден ден с торта и свещички, идва от Германия*; в. *Ритуалът да се лее куриум, помага при стрес*; г. *Казват, че практиката да се дава бакиши, се е зародила в Англия през XVI век*; д. *Запазва се тенденцията да се купува второ жилище край морето*.

Както обичаите, традициите и различните тенденции отразяват отличителни за дадена общност или време характеристики, така са налице и действия, поведение, начин на мислене и т.н., които се явяват характерни, присъщи, типични за даден индивид. Една от тези характерни прояви е навикът като рутинно, автоматизирано действие в резултат на многократно съзнателно повторение. В част от случаите той е мотивиран от склонност, т.е. субективно обусловена предразположеност, предпочитание към определен вид действие или поведение. Това, от своя страна, обяснява регулярността на проявите и превръщането им в присъщи, отличителни за някого. Към тази семантична група се отнасят лексемите *навик*, *привичка*, *склонност*, *обичай* (със значение 'навик'), *слабост* (със значение 'порочен навик') и др., напр.:

(7) а. *Навикът да се оплаква от всичко, го прави още по-нещастен*; б. *Той имаше обичай да седи с часове в кръчмата и да бистри политиката*;

в. Сред негативните качества на тази зодия е **склонността да избухнат и да вдигат скандали**; г. Искаше да преодолее **слабостта си да се тъпче с храна, когато е изнервена**.

Със субективна обусловеност и устойчивост на поведението, начина на мислене в определени ситуации са свързани лексеми като *принцип* ('вътрешно убеждение или възглед, ръководно начало на действие, поведение'), *правило* ('установен, възприет начин на поведение, действия при определени условия'), *нагласа* ('състояние на насоченост, предразположеност на субекта към определена активност, поведение в дадена ситуация'), напр.:

(8) а. Той спазваше **принципа никога да не лъже**; б. Тя се ръководеше от **правилото да не повишава тон пред децата**; в. Възхищавам се на **нагласата ѝ да бъде позитивна**.

С регулярно протичане на някакъв процес при определени условия е свързано значението на лексемата *свойство*. Свойството е характерно проявление, обусловено от естеството на някакъв обект, от вътрешните му качества, напр.:

(9) **Водата има свойството да замръзва при 0°**.

Анализираните примери ясно очертават сферата на хабитуалната семантика, свързана с представяне на характерното, присъщото, отличителното по отношение на действия, поведение, процеси. А характерното е обобщение на поредица от повтарящи се реални ситуации.

1.2. Модално значение на подчинените да-изречения

Инвариантното значение на ситуациите, влизащи в семантичната зона на модалността, е 'непринадлежност към реалния свят'. Иреалните ситуации, означени с да-изреченията, се явяват възможни/невъзможни, необходими, желани и т.н. Съществителните имена, създаващи модален контекст на употреба, съдържат в значението си семантичен компонент 'възможност', 'необходимост', 'желание'.

Възможността се характеризира с няколко разновидности. Една от тях е вътрешната, т.е. субективно обусловената възможност. Ключова за нея се явява способността на някого да направи нещо по силата на своите физически, психически или интелектуални дадености. Представителна за тази семантична подгрупа е лексемата *способност* със значение 'възможност или умение да се направи нещо'. Тук се отнасят лексеми като *възможност* (със значение 'способност, качества у някого за извършване на нещо'), *неспособност*, *невъзможност*, *умение* ('способност да се върши нещо, основана на знание и опит'), *дарба* ('вродена способност'), *талант* ('голяма вродена способност за нещо'), *сила* ('голяма способност на някого или нещо да въздейства, да влияе') и др.:

(10) а. Известна е **способността на заека да пробягва повече от 400 км за час**; б. Той ни изуми с **възможността да вижда неща от нашето минало и от нашата същност**; в. От кандидатите се очаква **умение да работят в**

екип; г. Тя открива дарбата си да вижда в бъдещето, на 20 години; д. Това е нещо, което притежава силата да промени живота ти.

Другата разновидност на възможността е свързана с обуславящи фактори, външни по отношение на субекта. С изразяването на външна възможност са свързани лексеми като *възможност* (но със значение ‘удобен случай, начин или средство, съвкупност от условия, предпоставки нещо да стане, да се осъществи’), *право* (‘установена от закона и осигурена от държавата възможност, свобода на човека да действа, да постъпва по определен начин’), *свобода* (‘отсъствие на ограничения, възможност на човек или друго същество да проявява волята си’), *случай* (‘повод или възможност, благоприятно стечение на обстоятелствата за извършване на нещо’), *начин* (‘един или друг похват, подход за действие, който прави възможно достигането на някаква цел’) и др:

(11) а. *Предлагаме на Вашето внимание възможността да си направите пълно, точно и безболезнено диагностично изследване на здравето си;* б. *Граничните полицаи получават и правото да водят разследвания;* в. *Той се радваше на свободата сам да решава съдбата си;* г. *Ще използвам случая да говоря с него насаме;* д. *Потърси друг начин да убедиш директора.*

С възможност или невъзможност да се направи нещо в зависимост от външни фактори, като авторитет, институция и т.н., са свързани лексеми като *разрешение* (‘свобода, позволение, право за действие, за извършване на нещо’), *позволение* (‘съгласие, разрешение да се извърши нещо’), *забрана* (‘заповед, нареждане нещо да не се върши, отсъствие на позволение за извършване на нещо’), напр.:

(12) а. *Той получи разрешение да участва в експедицията;* б. *Само една медия получи позволението да отрази събитието;* в. *Тези хора протестират срещу забраната да се спи на плажа.*

Друга разновидност е предполагаемата (епистемичната) възможност, основана на вероятностни съждения. Опорни за да-изреченията се явяват съществителните *възможност*, *вероятност* (‘възможност или допустимост нещо да стане или да е станало’), *опасност* (‘възможност или вероятност да се случи нещо лошо, някаква беда, несъщастие’) и др.:

(13) а. *Тя не изключваше възможността да е забравил за уговорката им;* б. *Вероятността да съществува живот на Марс, е голяма;* в. *Опасността да прелее язовирът, е голяма.*

Необходимостта също е представена от няколко семантични разновидности. Една от тях е вътрешната необходимост. Тя възниква като обусловена от някаква субективна потребност. Като опорни за да-изреченията се явяват съществителните *необходимост*, *ужда*, *потребност*, напр.:

(14) а. *Вашето желание да въведете ред и в работата си, и в дома си, може да идва от необходимостта да се справите с хаоса вътре в себе си;* б. *Причината за капризите му е нуждата да усеща топлина и обич;* в. *Тя разбираше потребността му да говори за случилото се.*

Външната необходимост произтича от външни за субекта фактори и обстоятелства. Тя обхваща онова, което човек е длъжен, което трябва да направи като член на даден колектив, на дадена общност или по силата на различни по вид договорености, задължения, ангажименти, изисквания, условия. Тук се включва съобразяването със закони, норми, правила, принципни положения, установен ред, заповеди и т.н. Опорни за да-изреченията са съществителните *необходимост* и *ужда* (но в този контекст), *задължение*, *дълг* ('онова, което човек е длъжен, трябва да върши, да изпълни като член на дадена общност, задължение'), *заповед* ('категорично нареждане да се направи нещо'), *условие* ('изискване да се направи нещо'), *правило* (със значение 'предписание за начин на поведение, действие при определени обстоятелства, условия') и др., напр.:

(15) а. *Президентът наблегна на необходимостта да се противодейства на чуждите шпиони*; б. *Чрез системата за контрол на достъпа отпада нуждата да носим остарелите метални ключове*; в. *Дългът да се помни трагедията в Аушвиц, бе една от битките на живота ѝ*; г. *Комисията предлага да отпадне задължението да се публикуват междинни финансови отчети*; д. *Във Великобритания протестират срещу изискването жените да носят токчета на работа*; е. *Остава в сила заповедта да бъде затворена алеята за пешеходци поради опасността от падащи скални отломъци*; ж. *Кандидатът трябва да отговаря на условието да владее китайски език*; з. *Той стриктно спазваше правилото да кара колело с каска*.

Контекст за представяне на ситуацията, изразена с да-изречението, като желана, при това в различна степен, създават следните съществителни: *желание*, *пожелание*, *искане*, *стремеж* ('настойчиво влечение, желание и усилие да се постигне нещо'), *жажда* ('силно влечение, ненаситно желание, стремеж към нещо'), *копнеж* ('силно желание, жажда, стремеж към нещо'), *мечта* ('голямо желание'), *мерак* ('силно желание, страст'), *готовност* ('желание, добра воля да се направи нещо'), *молба* ('израз на желание, искане да се извърши нещо, да се задоволи някаква потребност') и др., напр.:

(16) а. *Най-вредно е желанието да се предпазиш от грешки*; б. *Подариха му мартеница с пожеланието да бъде жив и здрав*; в. *Кметът на Банско внесе официално искане да бъде построен втори кабинков лифт*; г. *Стремежът да си свършен във всичко, води до стрес*; д. *Копнежът да се завърне в България, никога не го остави*; е. *Говоря за жаждата да се качиш на коня и да усетиш вятъра в лицето си*; ж. *Детето сподели мечтата си да стане футболист*; з. *Меракът му да купи ретро кола, най-после се осъществи*; и. *Готовността му да помогне, беше трогателна*; й. *Съдът отхвърли молбата му да го изслуша*.

Срещат се и употреби със значение за интенционална модалност, т.е. модалност на намерението. Като опорно се явява съществителното *намерение*, както и съществителните *идея*, *план*, *цел* като негови синоними, напр.:

(17) а. *Светът е потресен от намерението на Тръмп да признае Ерусалим за столица на Израел*; б. *Човек жертва здравето си с идеята да печели пари, а след това дава парите си, за да възстанови здравето си.*

Представените разновидности, обусловени от семантиката на опорните съществителни, показват, че е обхванат почти целият модален спектър.

2. Съществителни имена, присъединяващи и да-, и че-изречения

В тази част от работата ще разгледаме употреби с опорни съществителни, при това с еднакво значение, допускащи и двата подчинителни съюза. Отличително за значението на съществителните е това, че то е неутрално по отношение на модалната и хабитуалната семантика. При тези случаи именно съюзът осигурява фактивната (със съюз *че*) или нефактивната (със съюз *да*) интерпретация на ситуацията, представена с подчиненото изречение. За илюстрация ще анализираме следните изречения:

(18) а. *Мисълта, че е сама с непознат мъж, я ужаси.* б. *Мисълта да е сама с непознат мъж, я ужаси.*

(19) а. *Грешката, че подценяваш противника си, ще ти струва скъпо.* б. *Грешката да подценяваш противника си, ще ти струва скъпо.*

(20) а. *Усещането, че те обичат, е страхотно.* б. *Усещането да те обичат, е страхотно.*

В (18а) става въпрос за страх, предизвикан от конкретно, актуално събитие, т.е. от фактическо положение на нещата. Представената с подчиненото изречение ситуация е с референтен статус. В (18б) събитието, предизвикало емоционалната реакция, е представено като възможно. Ситуацията е с нереферентен статус, а подчиненото изречение – с модално значение. Употребата и на двата съюза е обусловена от това, че човек може да мисли както за някакво фактическо, така и за някакво възможно положение на нещата.

В (19а) подценяването на противника, оценявано като погрешно, се отнася до конкретна, референтна ситуация. В (19б) става въпрос за подценяване на противника по принцип, изобщо. Означената ситуация е с нереферентен статус, а подчиненото да-изречение – с хабитуална семантика.

В (20а) става въпрос за конкретно емоционално преживяване – това, че някой е обичан, е факт. Роля за фактивното разбиране има съюзът *че*. В (20б) става въпрос не за актуално усещане, а за обобщен емоционален опит. Подчиненото да-изречение е с хабитуална семантика.

В заключение може да се каже, че подчинените определителни да-изречения се отличават с две семантични разновидности – хабитуална и модална. Това, което предполага употребата на съюза *да* и в двата случая, е означаването на ситуации с нереферентен статус – референциално обобщени или иреални. По този признак да-изреченията се противопоставят на изречения със съюз *че*, отнасящи към референтни ситуации. При част от употребите

изборът на съюз е семантично детерминиран, т.е. зависи от значението на поясняваното съществително. При друга част фактивната или нефактивната интерпретация се осигурява от самия съюз.

БЕЛЕЖКИ

1. Значенията на съществителните са ексцерпирани от *Български тълковен речник* (Andreychin, L. at al. 2008).

ЛИТЕРАТУРА

- Андрейчин и др. (2008). *Български тълковен речник*. София: Наука и изкуство.
- Генадиева-Мутафчиева, З. (1970). *Подчинителният съюз да в съвременния български език*. София: Издателство на БАН.
- Деянова, М. (1985). *Подчинени изречения със съюз да в съвременния словенски език*. София: Издателство на БАН.
- Мирчев, К. (1978). *Историческа граматика на българския език*. София: Наука и изкуство.
- Ницолова, Р. (2001). Значение и граматически особености на сложните изречения с предикати за знание в българския език (с. 174 – 192). В: *Съвременни лингвистични теории*. Пловдив: Пловдивско университетско издателство.
- Пенчев, Й. (1998). *Синтаксис на съвременния български език*. Пловдив.
- Петрова, Г. (2015). Сложни изречения с да-комплемент за изразяване на контрахипотетичност (с. 77 – 84). В: *Да (не)откриваш думите*. Пловдив: Паисий Хилендарски.
- Плунгян, В.А. (2004). Предисловие (с. 9 – 25). В: Ландер, Ю.А. & Плунгян, В.А. & Урманчиева, А.Ю. (Ред.). *Исследования по теории грамматики. Вып. 3. Ирреализм и ирреальность*. Москва: Гнозис.
- Попов, К. (1967). Отражение на аналитизма върху структурата и развоя на българското изречение. *Език и литература*, 2, 1 – 13.

REFERENCES

- Andreychin, L. at al. (2008). *Balgarski talkoven rechnik*. Sofia: Nauka i izkustvo.
- Genadiev-Mutafchieva, Z. (1970). *Podchinitelniyat sayuz da v savremennia balgarski ezik*. Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata academia na naukite
- Deyanova, M. (1985). *Podchineni izrechenia sas sayuz da v savremennia slovenski ezik*. Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata academia na naukite.
- Mirchev, K. (1978). *Istoricheska gramatika na balgarskia ezik*. Sofia: Nauka i izkustvo.

- Nitsolova, R. (2001). Znachenie i gramaticheski osobenosti na slozhnite izrechenia s predikati za znanie v balgarskia ezik (pp.174 – 192). In: *Savremenni lingvistichni teorii*. Plovdiv: Plovdivsko universitetsko izdatelstvo.
- Penchev, Y. (1998). *Sintaksis na savremennia balgarski ezik*. Plovdiv.
- Petrova, G. (2015). Slozhni izrechenia s *da*-komplement za izrasyavane na kontrahipotetichnost (77 – 84). In: *Da (pre)otkrivash dumite*. Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo Paisiy Hilendarski.
- Plungian, W.A. (2004). Predislovie (pp. 9 – 25). In: Lander, Yu.A. & Plungian, W.A. & Urmanchieva, A.Yu. (Red.) *Isledovania po teorii grammatiki. Wip. 3. Irrealis i irrealynosty* Moskva: Gnozis.
- Popov, K. (1967). Otrazhenie na analitizma varhu strukturata i razvoja na balgarskoto izrechenie. *Ezik i literatura*, 2, 1 – 13.

ADNOMINAL *DA*-CLAUSES IN BULGARIAN LANGUAGE: SEMANTIC SPECIFICITY

Abstract. The Bulgarian adnominal *da*-clauses, which have completely displaced the Old-Bulgarian infinitive constructions, are distinguished for a specific semantic specialization: to denote non-referential situations. Their invariant meaning is non-factivity. The research on *da*-clauses is mostly concentrated on their modal meaning. However, the empirical analysis shows another type of non-factivity: a habitual meaning related to generalized presentation of real situations. The aim of the paper is to present these two variants of non-factivity. The study focuses on the relationship between their expression and the meaning of the modified noun as a factor determining the use of the conjunction *da* (as a non-factivity marker) and *che* (as a factivity marker). Two groups of nouns are analyzed: nouns allowing only *da*-clauses (with modal and habitual meaning) and nouns allowing *da*- and *che*-clauses (with neutral meaning).

Keywords: adnominal *da*-clauses; modality; habituality; Bulgarian

✉ **Dr. Galina Petrova, Assoc. Prof.**

Assen Zlatarov University

1, Prof. Jakimov St.

8010 Burgas, Bulgaria

E-mail: galyapetro@abv.bg